
ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

УДК 330.8 : 311.4 : 37

Л. М. Мекшун,
к.е.н., доцент**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК СТАТИСТИКИ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Стаття присвячена аналізу історичного досвіду становлення і розвитку статистики народної освіти в Україні в період існування земств. Показано, що представники земської і урядової статистики не тільки розробили методологію дослідження народної освіти в українських губерніях, але й сприяли відкриттю нових шкіл і покращенню умов навчання.

Ключові слова: статистико-економічні дослідження, народна освіта, відкриття шкіл, роль земств.

Л. М. Мекшун,
к.э.н., доцент**СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ СТАТИСТИКИ НАРОДНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ В КОНЦЕ ХІХ – НАЧАЛЕ ХХ СТ.**

Статья посвящена анализу исторического опыта формирования и развития статистики народного образования в Украине в период существования земств. Показано, что представители земской и правительственной статистики не только разработали методологию исследования народного образования в украинских губерниях, но и способствовали открытию новых школ и улучшению условий обучения.

Ключевые слова: статистико-экономические исследования, народное образование, открытие школ, роль земств.

L. Mekshun**THE CREATION AND DEVELOPMENT OF EDUCATION STATISTICS IN
UKRAINE AT THE END OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CEN-
TURY**

The article analyzes historical background of the development of education statistics in Ukraine during the period of Zemstvos. It is revealed that representatives of rural and government statistics developed the methodology for the research in the education in the Ukrainian provinces as well as assisted opening new schools and improving conditions of learning.

Key words: statistical and economical researches, public education, foundation of schools, Zemstvos' functions.

Актуальність теми дослідження. Демографічна ситуація в теперішній Україні призвела до скорочення й укрупнення шкіл і зменшення кількості учнів, особливо у сільській місцевості. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. проблема народної освіти була іншою: не вистачало шкіл для навчання всіх бажуючих. Прогресивні представники української інтелігенції намагалися покращити ситуацію шляхом будівництва нових шкіл, забезпечення їх підручни-

---

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

ками, організацією підвозу учнів до школи тощо. Сьогодні реформування та вдосконалення системи освіти в Україні потребує вивчення історичного досвіду, зокрема, одного з напрямів роботи земської і урядової статистики – статистики шкільної (народної) освіти.

Постановка проблеми. Проблема полягає в тому, що роль земської і урядової статистики в становленні і розвитку шкільної освіти в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. мало досліджена.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі дані про роботу земств у напрямку статистики народної освіти містяться в роботі Н.М. Пірумової “Земская интеллигенция и её роль в общественной борьбе” [1], хоч окремо українські губернії в ній не виділяються і більше уваги приділено суспільній боротьбі земців. Аналіз наукової і громадської діяльності представників земської статистики в Україні проведений в деяких статтях. Заслужує на увагу стаття О.Я. Рахно “Наукова і громадська діяльність О.О. Русова на Чернігівщині у 90-х роках XIX ст.” [2], в якій розглянуто внесок О.О. Русова в економічний і культурний розвиток Чернігівської губернії.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є аналіз формування і розвитку статистики народної освіти в Україні в період існування земств.

Викладення основного матеріалу. Питання грамотності населення і здобуття освіти завжди були в центрі уваги українського суспільства. Ще антиохійський архидіакон Павло Алепський, подорожуючи Україною у XVII столітті, писав про наших прадідів: «... Всі вони, за малим винятком, грамотні, навіть більшість їхніх жінок та дочок уміють читати, ...священники навчають сиріт і не дають їм тинятися неуками по вулицях.» [3, с. 33].

Праці земської статистики мали велике значення для вивчення не тільки економіки, а і культури України у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Дослідження грамотності і народної освіти проводилося земськими статистиками з самого початку організації статистичних відділень. Вперше по Російській імперії ця робота була скоординована на нараді статистичного відділення Московського юридичного товариства у 1887 році. Земські статистики прийняли рішення включити в програми всіх статистичних досліджень селянських господарств питання грамотності населення і пов'язати їх з економічним добробутом селян. До земських таблиць нарада рекомендувала включати питання про кількість грамотного населення чоловічої і жіночої статі, про кількість учнів, про родини, в яких не було грамотних тощо. Була розроблена класифікація за грамотністю і освітою із шести категорій населення: особи з вищою, середньою і нижчою освітою (уїзні училища), з початковою освітою, грамотні і напівграмотні. Земські статистики одними з перших почали досліджувати взаємозв'язок між грамотністю населення і економічними факторами. Так, в програмах розроблялися питання про вплив освіти на продуктивність праці, на обрання професії, на існування додаткових заробітків і розвиток ремісницьких промислів.

Представники земської і урядової статистики українських губерній взяли таблиці наради 1887 р. за основу і доповнили їх новими розділами. Так, представники Полтавського земського статистичного відділення запропонували включити до програми дослідження такі питання: про шкільний радіус (із якого селища скільки дітей відвідують школу), скільки учнів винаймають житло і скільки їх ночують у школі, хто і яким коштом підвозить учнів до школи тощо [4, с. 127].

Проблеми шкільної статистики стали предметом серйозного обговорення на X з'їзді природознавців і лікарів, який відбувався в Києві з 21 по 30

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

серпня 1898 р. На з'їзді було прийнято рішення збирати статистичну інформацію по народній освіті і групувати її за економічними районами у відповідності з господарськими, національними та іншими особливостями населення. Статистичні матеріали і висновки по них повинні були доповідатися земським зібранням до початку навчального року для того, щоб був час виправити недоліки. У заключному слові з'їзду відомий російський земський статистик І.П. Белокопський сказав: "Земський статистик не является только представителем статистики как науки. Он в то же время есть органическая часть земства, а потому он должен оказывать помощь при разрешении различных вопросов, а особенно таких вопросов громадной культурной важности, как народное образование" [5, с. 611].

Суттєво вплинули на розвиток земської статистики народної освіти шкільний перепис 1911 року і загальноземський з'їзд зі шкільної статистики, що відбувся у Харкові 12-18 червня 1913 року.

Влада була занепокоєна тим, що на цьому з'їзді може бути створений суспільний позаурядовий центр земств. Тому участь у з'їзді усіяло обмежувалась. Так Б. Веселовський у статті "Статистика народного образования", надрукованій в газеті "Русское слово" від 5 червня 1913 року, № 128 писав, що для участі в з'їзді необхідно було брати дозвіл губернатора.

В.І. Ленін у статті "Цікавий з'їзд" відмічав: "Навряд чи можна пояснити ці заходи, - які навіть з "російської" точки зору здаються дуже обережними, - тим, що з'їзд збирається в одному з українських центрів. На загальноземський з'їзд приїдуть не тільки українські статистики і земці, а працюючі на цьому терені представники різних національностей Росії... Мабуть, предмет занять з'їзду не дуже подобається адміністрації" [6, с. 288].

Робота з'їзду все ж розпочалась 12 червня 1913 року і проходила у трьох секціях: загальних питань, шкільної статистики і статистики позашкільної освіти.

На засіданнях першої секції розглядалися питання про завдання і цілі статистики народної освіти, про її організацію в земствах, про вплив економічних та інших факторів на успішність навчання, про методи визначення грамотності населення та загальноорганізаційні питання.

На другій секції досліджувались програми шкільних статистичних спостережень (поточні, періодичні і монографічні), питання реєстрації учнів у школах, групування шкільної статистичної інформації, вивчення санітарного стану шкіл і їх матеріальної бази.

У третій секції розглядалися питання організації бібліотечної статистики, статистики недільних шкіл і народних читань.

У цілому на з'їзді було розглянуто 73 доповіді, з них 38 стосувалися загальних питань організації статистики освіти, 9 доповідей – статистики позашкільної освіти. Із загальної кількості доповідей 31 була зроблена представниками українських земських статистичних відділень. У постановах з'їзду був затверджений комплекс питань, які визначали організацію і зміст шкільної статистики в земствах, форми первинної і зведеної звітності, методи розробки і групування статистичних даних. Це сприяло розвитку теоретичних основ статистики народної освіти. Зокрема зазначалось: "Статистика народного образования имеет своей задачей научное исследование состояния народного образования и является необходимым условием целесообразной постановки и успешного развития мероприятий по народному образованию" [7, с. 1034].

Обсяг статті не дає можливість розглянути стан статистичних досліджень освіти в різних українських губерніях, тому ми зупинимось тільки на

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

Чернігівській губернії, в якій земство вважалось найбільш прогресивним по Україні. До обов'язків земських статистиків поряд з іншими входив аналіз стану шкіл, що привело до необхідності збирання статистичних даних в системі освіти. Дослідження з цього приводу постійно обговорювались на земських зборах. Так, на Чернігівщині у 1895 році із 200 тис. сільських дітей шкільного віку лише 28 % відвідували школу [8]. Тому губернське земське зібрання 1896 року ухвалило рішення про створення спеціальної комісії, яка б займалася питаннями освіти. До складу цієї комісії в різні часи входили відомі громадські діячі: губернський очільник дворянства князь М. Долгоруков, голова Чернігівської української громади І. Шраг, письменник М. Коцюбинський та представники земства В. Хижняков та О. Русов. Вони розробили програму реформування освіти в губернії, а також глибоко проаналізували стан народної освіти, розміщення шкіл та їх завантаженість. Земська статистика збрала дані про школи (загальні відомості, приміщення, меблі, посібники, бібліотеку), про кількість учнів, шкільні бюджети, відстань до школи найближчих селищ тощо.

О. Русов підрахував, що для запровадження початкової освіти в губернії, крім існуючих 600 шкіл земству необхідно було ще побудувати 1565, що коштувало б 4,5 млн. крб. Він склав повітові карти з нанесенням на них майбутньої проєктованої мережі шкіл з урахуванням відстані до найближчих сіл і зробив висновок про необхідність будувати щорічно 75 – 100 нових шкіл протягом 20 років [9, с. 52].

Але ця програма потребувала значного фінансування, в якому уряд відмовив губернії. У нарисі “Земства в Україні” О.О. Русов писав: “...у містах збільшувались кошторисні витрати по статтях на утримання поліції і військ; статистичні викладки різних комісій з питань народної освіти приводили до висновку, що потрібні мільйони там, де витрачалися лише тільки десятки тисяч, і що до загальної освіти при повній убогості маси населення дуже далеко [10, с. 387]”.

О. Русов виступав за необхідність навчати дітей рідною мовою і сам був автором книг і статей українською мовою. За свої політичні переконання він неодноразово переслідувався поліцією. У своїх спогадах О. Русов відтворив такий діалог із представником царської влади: “- То що ж ви хочете досягти виданням і розповсюдженням цих книг? Може ви хочете навіть, щоб всякий ваш хохол читав і книги, і газети на своїй мові?”

- Безперечно бажаю, і вже - за дорученням двох земств губерній Херсонської і Чернігівської – складав розрахунок, скільки коштуватиме для цих губерній влаштування такої кількості шкіл, за якою можливою була б загальна освіта, а значить і загальна грамотність” [11].

У Чернігівській губернії збирання і обробка статистико-економічної інформації про стан народної освіти проводилася в періодичних обстеженнях кожні 10 років. Вчителі шкіл заповнювали спеціальний бланк, в якому вказували вік, національність, умови життя учнів. Ці дані групувалися по уїздах, потім по губерніях. Статистичний матеріал по народній освіті давав цінну інформацію про різні боки народного життя: господарський стан родин учнів, грамотність і культурний рівень батьків, кількість бажаючих отримати освіту, існування бібліотек тощо. Але уряд країни здійснював фінансування програм розвитку освіти на мізерному рівні. Будучи представниками прогресивної інтелігенції, представники земської і урядової статистики намагалися вирішити ці проблеми за власний кошт або шляхом залучення благодійної допомоги. Завдяки їх втручанню тільки в Чернігівській губернії з 1893 по 1903 роки були відкриті і укомплектовані 23 нових школи і 8 бібліотек.

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

Висновок. Таким чином, представники земської і урядової статистики в Україні сприяли формуванню і подальшому вдосконаленню статистики освіти. Будучи прогресивною частиною населення, вони боролися за розповсюдження грамотності серед простого населення, за необхідність навчання рідною українською мовою. Їх проекти реформування народної освіти не могли бути повністю втіленими за умов царизму, але допомагали будівництву шкіл, училищ і бібліотек.

Харківський загальноземський з'їзд шкільної статистики дав сильний поштовх розвитку статистики народної освіти і сприяв збільшенню кількості публікацій про стан та шляхи вдосконалення освіти.

Література

1. Пирумова Н. М. Земская интеллигенция и её роль в общественной борьбе / Пирумова Н. М. - М.: Наука, 1986. – 564 с.
2. Рахно О. Я. Наукова і громадська діяльність О. О. Русова на Чернігівщині у 90-х рр. XIX ст. // Україна і Росія в панорамі століть / О. Я. Рахно. - Чернігів, 1998. - С. 207-212.
3. Огієнко Іван. Українська культура / Огієнко Іван. - К.: Абрис, 1991. – 33 с.
4. Статистический ежегодник Полтавской губернии 1897 года. - Полтава: Изд. губ. земства, 1898. – 489 с.
5. Труды подсекции статистики X съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. Киеве 21-30 августа 1898 г. - Чернигов: Изд. ред. «Земского сборника Черниговской губернии», 1898. - С. 611.
6. Ленін В. І. Цікавий з'їзд / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. - К.: Політвидав України, 1976. - Т. 23. - С. 288–289.
7. Труды общеземского съезда в г. Харькове по статистике народного образования 12-18 июня 1913 г. - Харьков: Тип. губ. земства, 1914. - 1034 с.
8. Земский сборник Черниговской губернии. - 1898. - № 9. - Приложение. - С. 609.
9. Доклад комиссии по народному образованию губернскому земскому собранию сессии 1898 года // Земский сборник Черниговской губернии. - 1899. - № 1. - Приложение. - С. 52.
10. Русов А. Земства на Украине / А. Русов // Украинский вестник. - 1906. - № 6. - С. 387.
11. Шамрай С. Спомини О.О. Русова / Шамрай С. // За сто літ. - 1927. - № 1. - С. 254.

Надійшла 22.12.2010 р.